

безпосереднім виконанням наказу гетьмана стояла робота цілого ряду освічених та висококваліфікованих представників апарату козацького управління: генерального обозного Івана Черняти, генерального писаря Івана Виговського, гарматного писаря Петра Дорошенка та багато інших [11, 494].

На жаль, більше відомостей про одного з найближчих соратників Б.Хмельницького початку Визвольної війни не маємо. У 1650 р. у статейному списку посла російського уряду Унковського до Б.Хмельницького на посаді генерального обозного бачимо Федора Коробку [2, 426].

Ймовірно, наприкінці 1649 – на поч.1650 рр. життя Івана Черняти обірвалося. Звичайно, за відсутності достатньої кількості джерел, розповідь про талановитого керівника новоствореної Української держави далеко неповна, робота по вивченню життя та діяльності сподвижників гетьмана Б.Хмельницького буде продовжуватись.

Література

1. Величко С. Літопис. —К.,1991.—Т.І.
2. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах.—Т.П.—М., 1993.
3. Грушевський М. Історія України-Руси.—Т.VIII.—Інтернет ресурс. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur81208.htm>.
4. Грушевський М. Історія України-Руси.—Т.VIII.—К., 1995
5. Грушевський М. Історія України-Руси.—Т.IX-2. —К., 1997.
6. Дневник Станислава Освецима //Киевская старина.—Февраль.—1882.
7. Історія Українського війська.—Т.І.—К., 1994.
8. Кривошея В.В. Козацька еліта гетьманщини. Інтернет ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_34/Gileya34/I1_doc.pdf.
9. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький.—Львів,1990.
10. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки.—К., 1992.
11. Реєстр Війська Запорозького.—К., 1995.
12. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький.—К., 1995.
13. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. – Львів, 1994.
14. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.—К., 1997.

Назар Лавріненко (с. Івківці, Чигиринський район, Черкаська обл.),
кандидат історичних наук

Загадки зображення Максима Залізняка

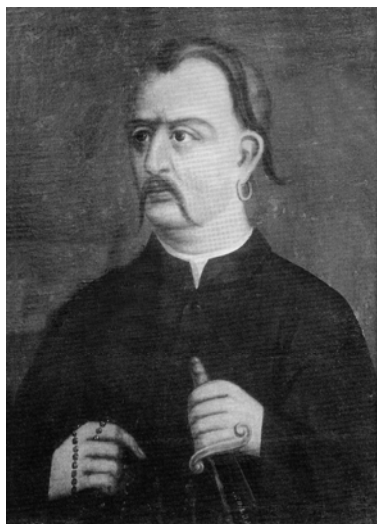
“Хай милує нас Аллах! Ті, котрі не бачили цього бритоголового народу, навіть великі тлумачі релігії не можуть знати, яка душа цих ворогів общини Мухаммеда та інших народів. Ступивши до їх країни у середині місяці мухаррема (жовтня), ми проїздили нею з молитвами; “О Господи, спаси нас від їх злоби! Амінь!» Адже одного разу ... я, нікчемний, хопив лиха від цих лиходіїв та бачив, як вони воюють і б'ються».

Евлія Чалєбі “Сейахатнаме”

Такими словами описував козаків відомий турецький мандрівник після відвідин Канева, Черкас та Чигирин. Такий образ бачу і я, коли згадуються козаки, згадуються наші діди. Не шаровари, жупани і сало, а шаблі, списи та пістолі. Саме ними, не жалкуючи життя, боронили честь та гідність люду православного наші діди. Та, що говорити, коли й державність зародилася, зі слова короля Владислава IV, “Пан шаблю має?”. Так “През шаблю волю масм”...

Постать Максима Залізняка ще із шкільної лави відома всім українцям... Адже рано чи пізно, кожен брав до рук поему “Гайдамаки” Тараса Шевченка й емоційно переживав за долю її героя. Поема, написана з розповідей столітнього тарасового рідного діда-гайдамаки, згодом надихнула не одне покоління на самовіддану боротьбу за ідею української державності. Не вигаданий, цілком реальний героїчний образ Залізняка став важливим ідеологічним стовпом у підвалинах ідеї державності. На різних етапах визвольних змагань провідні бійці з честю брали псевдо “Залізняк”. Авторитет імені очільника Коліївщини* незаперечний в системі українських ідеологем. Іменем «Максим» доволі часто нарікають своїх дітей в Україні, при цьому ще можна й почути “Як Максима Залізняка”.

Спробуємо з’ясувати, як же виглядав Максим Залізняк, яким його зображують нащадки та його сучасники.

М.Залізняк. Відображення

Перше, що кидається в очі дослідників, це те, що постать Максима Залізняка ілюструється у різних виданнях по різному. Розглянемо, які ж зображення претендують на портрет народного героя.

Одне із яскравих непорозумінь, навіть свідчення поверхневого ставлення до ілюстрування історичних видань стосується постаті Максима Залізняка. Вперше звернув увагу на цю проблему ще у 1889 р. Олександр Лазаревський у статті “Псевдо-Железняк” [1]. Він з’ясував, що то “портретъ одного селянина Полтавской губ., срисованный Трутовским и награвированный В.В.Верещагиным”. Вказану гравюру використав і художник Іван Лось, чия робота увійшла до

багатьох книг, статей та підручників. Не зважаючи на думку О.Лазаревського, Г.Храбана та ін. дослідників, це зображення використовується досі й його можна побачити у багатьох підручниках з історії України, статтях та у монографіях (М.Аркас [2], В.Голобуцький [3, 34], Б.Чорномаз [4, 139] та ін.). То ж, повторимо слова О.Лазаревського:

“Кто же обратил в Железняк сего мирнаго”селянина”, может быть и теперь еще сеющего гречь на полтавских жажитях?” [1, 222].

Портрет Максима Залізняка. Невідомий художник. II половина XVIII ст. Напис у верхній частині ліворуч: “МАКСИМЪ ЗАЛІЗНЯКЪ КОСАКЪ ПОЛТАВСКОГО МОНАСТІРІЯ”. Праворуч зображено ноти з саваши: “ТА НЕ БІГДЕ ЛУЧШЕ ТА НЕ БІГДЕ КРАШЕ: АЖЪ ЧІ НАСЪ ТА НЕ ЧОРА: ІЗЪ СІД НЕ МАЄ ЖИВА: ШО НЕ МАЄ ЛЮБА: ТА НЕ БІГДЕ ИЗМІНА”. Полотно; олія. 67,5 x 91,5 см. СДХМ, П.ОЖ.16.

Інше зображення Максима Залізняка відоме як “Мотронинське”. Його було виявлено у Мотронинському монастирі. Це кольорове зображення чоловіка в рясі, козацької зовнішності, з “оселедцем” і вусами, сережкою у вусі. На лівій руці намотано чотки, а права рука лежить на ефесі “освяченої” шаблі з багатозначним написом: “Ось вам”. Зображення виконано на полотні олійними фарбами невідомим майстром наприкінці XVIII ст. Дослідники схильні вважати цей портрет вірогідним зображенням М.Залізняка. Відомий дослідник українського живопису XVIII ст. П.Жолтковський пише: “Важливо відзначити, що образ гайдамацького вождя виконаний у

традиціях XVII-XVIII ст., відповідає тому уявленню про зовнішність Залізняка, яке зберегла народна пам’ять” [5, 307]. Екземпляр оригіналу цього полотна зберігається у Сумському художньому музеї.

Працюючи над темою козащини та, власне, “Коліївщини”, нашу увагу привернули особливості останнього зображення Максима Залізняка. А саме: козацький оселедець чомусь направлено за праве вухо козака. Не менш загадково виглядає й сережка у тому ж таки правому вусі. Як ми знаємо, у козаків носіння сережки свідчило про єдиного сина у родині. У бою таких козаків намагалися швидше взяти до полону, ніж фізично знищити. Їх продаж родичам гарантував солідний прибуток. Для середньовіччя то була звична практика. І носили козаки-одинці сережку якраз у лівому вусі.

Не менш відомо, що козаки, зазвичай, заправляли “оселедця” за ліве вухо. Оселедець у традиційних козацьких віруваннях мав велике символічне, навіть магічне значення. Саме за нього Бог витягував козацьку душу до раю. Його пошкодження було

Псевдозалізняк

недоброю ознакою. Заправляння за ліве вухо свято дотримувалося запорожцями. Це підтверджено й численними зображеннями козака-Мамая.

Чому ж тоді на означеному полотні ми бачимо порушення козацьких канонів? Якщо випадковістю може виглядати оселедець за правим вухом, то сережка на випадковість не схожа.

Інший аргумент: Максим Залізняк на зображенні у чернечій рясі. Можливо, він спеціально завернув так оселедця. Але ж сережку він не переставляв у інше вухо. Більш того, ми маємо справу не із фото, а із художнім зображенням, швидше за все писане по пам'яті художника. А художник мав би знати запорозькі козацькі традиції й у їх відповідності прописувати оселедця та сережку.

То ж отримуємо кілька варіантів пояснення такого казусу. До оприлюднення Володимиром Недяком на сторінках унікального видання “Україна - козацька держава” [6, 228] кольорової репродукції портрету Максима Залізняка із фондів Сумського обласного художнього музею загалу доводилося користуватися чорно-білими зображеннями низької якості. Тому спершу припускали, що при виготовленні фотографії чи у видавництві відбулося випадкове перевертання негативу, що дало нам дзеркальне відображення героя подій 1768 р. Цей варіант спростовується присутнім на кольоровому зображенні текстом, який не відзеркалено. Другий варіант: полотно із цим зображенням виготовлялося не в одному екземплярі й копіювалося шляхом поширеної у ХІХ ст. техніки “припороху”, при якій теоретично можлива ймовірність накладання “припороху” (лекала) “іншим боком” і як наслідок — отримання дзеркального відображення. Тобто, у Сумському художньому музеї може зберігатися не первинне зображення, а одна із його копій на полотні. Первинне зображення могло бути виконане й на стіні собору у вигляді фрески та, з часом, втратитись. Інформації про збереження копій цього портрету на сьогодні не виявлено. Третій варіант: автор зображення міг бути далеким від українських козацьких традицій, можливо, іноземцем і міг неусвідомлено допустити подібну невідповідність [7, 38].

На користь ймовірності відзеркалення говорить і той факт, що традиційно на портретах того часу постаті зображувалися із лівого боку.

До вище перелічених загадок зображення, що зберігається у Сумському художньому музеї, додамо й ще одну. Вона стосується розташування козацької шаблі. Останню розміщено у правій частині зображення, під ліву руку М.Залізняка. Але згадок про те, що останній був шульгою, не виявлено ні в польських, ні в яких інших джерелах. Звісно, що поляки не могли б оминати такого факту, який би яскраво свідчив про зв'язок Максима з “нечистими силами”, про його ліворукість. Зовсім по іншому виглядає Максим Залізняк на повторно відзеркаленому зображенні. Там дотримуються традиції як козаків, так і живопису. Козак у рясі тримає руку на ефесі шаблі, розміщеної при лівому боці, у лівому вусі знак єдиного сина — золота сережка, й козацький оселедець заправлено відповідно до козацьких традицій: за ліве вухо.

Підсумовуючи, зазначимо, що доцільно використовувати при ілюструванні постаті Максима Залізняка дзеркальну копію відомого зображення, яка й подається до уваги читачів. Віддзеркалене зображення розміщено на обкладинці цієї книги. Звісно, що останнє слово у цій теорії мають сказати мистецтвознавці.

Відомий український художник Данило Нарбут свого часу написав цикл портретів українських гетьманів. Серед них є й Максим Залізняк. Зображення виконано в авторській техніці й виглядає доволі оригінально. Для ілюстрування постаті М.Залізняка можна використовувати й відомі скульптурні зображення народного героя. Це вище згадувані монументи у селах Івківці та Медведівка. У Медведівці монумент встановлено 1993 р. під час святкування 225-ї річниці Коліївщини. Авторами цього монументального спомника стали скульптор А.Кравченко та архітектор В.Гнезділов.

В Івківцях майже одночасно встановлено на спорудженому руками селян постаменті гіпсове погруддя роботи Івана Макаровича Гончара. Це погруддя скульптор тасмно подарував мешканцям села Івківці. Саме погруддя було привезено із майстерні І.Гончара на батьківщину Максима Залізняка місцевим художником Іваном Лавріненом. Погруддя тривалий час стояло у фойє сільського будинку культури. Іван Гончар первинно був виготовив декілька таких погрудь. Всі вони були знищені під час організованого невідомими розбійного нападу на майстерню митця. Лише це погруддя дивом вціліло. Свідченням існування решти лишилося чорно-біле фото, на якому зафіксовано декілька погрудь у майстерні.

Існує чимало описів Максима Залізняка, зафіксованих різними дослідниками у легендах і переказах, виявлених ними у різноманітних архівосховищах. Спробуємо побачити образ Максима із цих джерел. Так, відомий дослідник української старовини Пантелеймон Куліш зафіксував у народному переказі такий красномовний образ Максима Залізняка: “Сидів на буланому коні, мав на собі червоний жупан, сиву шапку, сап’янці, шалевий пояс, за поясом пістолі, при боці шабля. Не старий іще чоловік, літ може сорок, а може й більше, і на виду повний, круглолиций, уродою хороший, на зріст не великий та плечистий; вуси русяві, невеличкі, за вухом оселедець” [8, 252].

Вероніка Кребс (дівоче прізвище Младанович), донька губернатора Умані Младановича, згадує про Максима Залізняка так: “Залізняк кілька

хвилин до нас придивлявся. Я трішки пригадую собі його лице; судячи з усього, то був звичайний розбійник” [9, 24].

Данило Мордовцев, характеризуючи Максима Залізняка, зауважував, що “всі говорили про Максима Залізняка, що він був козак сміливий, хоробрий і грамотний” [10, 163-164].

Володимир Ястребов зауважував, що Максим Залізняк “був добре грамотний пушкар” [11, 727].

Відвертий ненависник визвольної боротьби українського народу польський історик Францішек Равіта-Гавронський теж фіксує, що Залізняк лишив на Січі “славу козака грамотного, відважного і спритного” [12, 144].

Доводять факт “грамотності” Максима Залізняка декілька віцільних документів. Перший з яких – вперше опублікований Аполоном Скальковським у 1855 р. “пашпорт”, виданий Залізняком запорожцям Поломаному й Бочці, що везли горілку в Січ для “свобідного” переїзду через російські форпости. Підпис документу гласить наступне: “А для лучшаго віроятія підтвердження, собственною своєю рукою подписуюсь, Полк. Максим Железняк” На ньому віза командира орловського форпосту, Вульфа, з датою 19.06.1768 р. Другий паспорт, виявлений В.Пархоменком у московському архіві закордонних справ, був виданий громаді містечка Теплик й Ф.Осадчому, як установленому козацькому старшині; під ним був підпис: “Максим Залізняк, полковник Низовський с товариством, 1768 года” [13, 220].

Стосовно віку Залізняка, то існують розбіжності і по цьому питанню. Так, в протоколі допиту Максима Залізняка (на полях аркуша) зазначено, що від роду йому 28 років. Тобто, він народився близько 1740 р. П.Куліш зазначав, що Залізняк “Не старий іще чоловік, літ може сорок, а може й більше ...”. Варто вірити протоколові допиту М.Залізняка, що вік Максима був близько 28-30 років, хоча, в силу складних умов життя, він міг мати вигляд і сорокарічного чоловіка.

Джерела та література

1. Лазаревский А. ПсевдоЖелезняк // Киевская старина. — 1889, січень. — С. 221-222.
2. Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея. — Факс. вид. — К.: Вища шк., 1990. — 456 с.:іл.
3. Голобуцкий В. Максим Железняк. — М.: Соцекгиз, 1960. —72 с.
4. Чорномаз Б. Гайдамацькі повстання XVIII ст. Правда історії. Навчальний посібник. — Умань, 2009 — С. 139.
5. Жолтковський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1978. — 326 с.
6. Недак В. Україна - козацька держава. — К.: Видавництво "Емма", 2007. — 1216 с.
7. Одинець Д. Загадки зображення Максима Залізняка // Залізнякові читання. — Черкаси, 2009. — 124 с.
8. Кулиш П. Записки о Южной Руси. Т. I. — Спб., 1856. — 322 с.
9. Уманская резня (записки Вероники Кребс). Перевод с предисловием И.М.Рева. — К.: Типография С.В.Кульженко, Маложитомирская улица, 1879. — 36 с.
10. Мордовцев Д. Гайдамаччина. — Спб., 1884. — 364 с.

11. Ястребов В. В запорожском захолюстье // Киевская старина, 1885.— Т. XIII. — С. 721-729.

12. Rawita-Gawronski Fr. Historia ruchow hajdamackich. — Lwow, 1901. — Т. II.

13. Мірчук П. Коліївщина: Гайдамацьке повстання 1768 року. — Нью-Йорк, 1973. — 319 с.

Євген Луняк (Ніжин), доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, докторант, кандидат історичних наук

Українсько-кримські взаємини у 1750-1760-х роках (за свідченнями французьких сучасників)

Татарські набіги на землі України були постійним руйнівним фактором нашого вітчизняного минулого, починаючи з часів Батигевої навали. Проте між Кримом і Україною нерідко існували періоди не тільки мирного співіснування, але й співпраці. Як відомо, останнім реліктом автономії на теренах України після ліквідації гетьманату залишалось Запоріжжя. Однак, повернувшись у 1734 р. під владу Росії з-під протекції Криму та Туреччини, запорожці одразу почали відчувати на собі тиск з боку царського уряду. Великим ударом по суверенним правам Запоріжжя стало утворення Нової Сербії, яка, значною мірою, розташувалася на землях запорожців. Цей наступ на Вольності Війська Запорозького був відвертим порушенням домовленостей між козаками та Росією. Однак захоплення запорозьких володінь надалі тільки посилювалося.

Так, наприклад, французький історик і дипломат Жан-Бенуа Шерер (1741–1824) зауважував, що Росія весь час була спрямована на обмеження та звуження української автономії, і навіть в часи прихильної до козацтва Єлизавети воно не припиняло зазнавати утиску своїх прав. На підтвердження своїх слів він наводить історію намагань запорозьких козаків відстояти за собою Чорний ліс (на теренах сучасної Кіровоградщини), яким здавна володіли їхні предки і який російська влада прагнула прилучити до Нової Сербії. Сподіваючись на монаршу справедливість, запорожці відправляли до двору імператриці депутації, які доводили, що «з незапам'ятних часів козаки володіли цим лісом і що, згідно з найдавнішими грамотами запорозьких козаків, Чорний ліс належав їм. Вони доводили, що їхні найдавніші отамани й кошові, як, наприклад, Сірко, зі своїми козаками порядкували у цьому лісі, маючи пасіки, що деревина, звана «кругляки» (*kruglik*), здавна належала їм і що, зрештою, ніхто й ніколи не ставив під сумнів їхні права на цей ліс... Але козацьких доводів навіть не слухали. А щоб покарати козаків за зухвалість їхніх вимог, у них було відібрано всі ці землі» [10, 47–52; 2, 39–41]. Розповідь про цей акт несправедливості стосовно козаків Шерер ще більше підсилює повідомленням про те, що всіх їхніх посланців до Петербурга запроторювали за ґрати, де ті гинули від горя й знущань.